

H. V. Gregersen

Aabenraas ældre historie

Særtryk af Aabenraa Statsskoles Samfunds årsskrift 1992

Aabenraas ældre historie

Af H. V. Gregersen, S 167

Min kære skolekammerat og navnebroder (men ikke slægtning!), Frands Gregersen, har i sin egenskab af redaktør for dette årsskrift, opfordret mig til at følge hans byhistoriske betragtninger i sidste års årsskrift op ned en kort oversigt over Aabenraas ældre udvikling. Denne opfordring skyldes nok mit afsnit om middelalderen i Aabenraa Bys Historie.

Det går nemlig ikke an at benytte stoffet fra Vilh. Marstrands bog "Aabenraa c. 1028- 1523. En egnspan- og byplanhistorisk undersøgelse", der udkom i 1933. Det fortælles, at amtslæge Michelsen, der som byrådsmedlem var med til at bestille dette værk, skal have set noget forkeret ud af øjnene, da han så resultatet af Marstrands arbejde om Aabenraas fortid. I sin anmeldelse i "Historisk Tidsskrift" måtte landsarkivar Frode Gribsvad da også fælde den dom, at Marstrands bog «er en roman og ikke historie».

Nu er Aabenraas ældre arkiv som følge af brand og plyndring så sparsomt bevaret, at det er nødvendigt — med en vending fra professor Erik Arup — "at digte over de forhåndenværende kilder", men — vel at mærke — "ikke ud over dem". På denne baggrund skal jeg i det følgende forsøge i nogle korte glimt at vise Aabenraas fortid, således som jeg har fremstillet den i middelalderafsnittet i "Aabenraa Bys Historie".

Landsbyen Opnør

Der kan ikke være tvivl om, at Aabenraa kirkesogn i tidlig middelalder har været et Opnør sogn, så klart afgrænset som det er fra naturens hånd. Mod nord og syd har vi Nørreskov og Sønderskov og mod øst Jørgensgård skov, der i middelalderen hed Østerskov. Navnet "Vesterskov" for bl.a. Hjelm er derimod ikke overleveret, men også her danner skoven en grænse.

At området mellem de nævnte skove har hørt under sognebyen Opnør, fremgår af, at Jørgensgård skov i nogle akter fra den slesvigske bispestol kaldes "Opner silva", og at nogle marker ude mod vest mellem Nymølle og Enemark kaldes "Oppener lykker". Der kan derfor ikke være tvivl om, at landsbyen Opnør midt på Bybakken har været sognebyen for dette naturligt afgrænsede område.

Vægterpladsen har antagelig været midtpunktet for landsbyen Opnør. En af beboerne ved denne plads (professor Troels Fink) har i vor tid klaget over besvær med fugt i sin kælder. Det kunne tyde på, at grundvandstanden tidligere har været så høj, at der godt kan have været et gadekær midtpå Vægterpladsen. Fra de omkringliggende ejendomme har der ikke været langt til landsbyen Opnørs beskedne trækirke, der nok har ligget på Skt. Nikolai kirkes plads.

Herfra gik vejen ned til fjorden, mens de andre veje fra Opnør søgte mod vest, bl.a. (via Jomfrugang) til Kolstrup. Som endeledet fortæller, er Kolstrup en udflytterby (thorp) fra hovedbyen (adelbyen) Opnør, og udflytningens leder, Kol eller Kolr, bliver derfor den første person, som vi kender af navn i Aabenraas historie.

Fiskerlejet Opnørå

Opnør betyder "opn-ør", d.v.s. bebyggelsen ud mod "den åbne strand". Navneendelsen -ør (eller -er) med betydningen "strandbred" er almindelig kendt i danske stednavne, jvf. Helsingør, Korsør, Skel-skør, Gedser.

Set oppe fra Bybakken har landsbyen været synlig ude fra fjorden, men alligevel har nogle af opnøringerne — sikkert de jordløse — søgt helt ned til vandet, hvor fiskeriet (jf. de tre makreller i Aabenraas våben) er blevet deres hovederhverv.

Her gl. byvåben 1421

Plan over Aabenraa. med angivelse af 2-meter højdekurven, der viser, hvorledes bybakken hæver sig mellem Kilen mod øst og engdragene mod vest.

Afsætter man 2-meters kurven på vor tids matrikelkort for at finde den oprindelige strandbred, vil man se, hvorledes de smalle byggegrunde syd for Slotsgade, syd og øst om Søndertorv, samt øst for Fiskergade og Gildegade oprindelig er gået ned til vandet, til åen såvel som til den inderste del af fjorden. Fiskerne bosatte sig her og havde deres fartøjer liggende på bredden så højt oppe, at de var sik-

rede mod højvande. Sejladsen ind ad åen til en af grundene ved Slotsgade findes bevidnet endnu så sent som i 1680 i forbindelse med en smuglerhistorie, som en af gadens skippere var indblandet i. Endnu den dag i dag kan man i den slesvigske bydel Holm ved Slien se, hvorledes grundene strækker sig ned til vandet, hvor beboerne har deres fartøjer liggende, trukket op på stranden. Det er med andre ord alene højden over vandet, der har bestemt de nævnte gaders lette krumninger, og at man trygt kan bygge på de gamle matrikelskel som historisk bevis, fremgår af de senere års udgravninger ved Vestergade. De har vist, at skellene går tilbage til den allerældste bebyggelse.

Allerede i tidlig middelalder fandtes der således tre bebyggelser inden for kirkesognets skovomkransede område, nemlig den oprindelige hovedby Opnør på bybakkens top, udflyttersamfundet Kolstrup og nede ved vandet fiskerlejet Opnørå (Opnør ved å), Opneraa. Man savnede i ældre dansk bogstavet å, ligesom b og p ofte blev anvendt helt tilfældigt. Opnørå blev derfor hurtigt omdannet til alle mulige kombinationer af Obenro og Apenra. Den tyske skriftform Apenrade opstår ret tidligt (ca. 1600) og må anses for en bøjet form af de anførte former, idet Oppenrode også kendes.

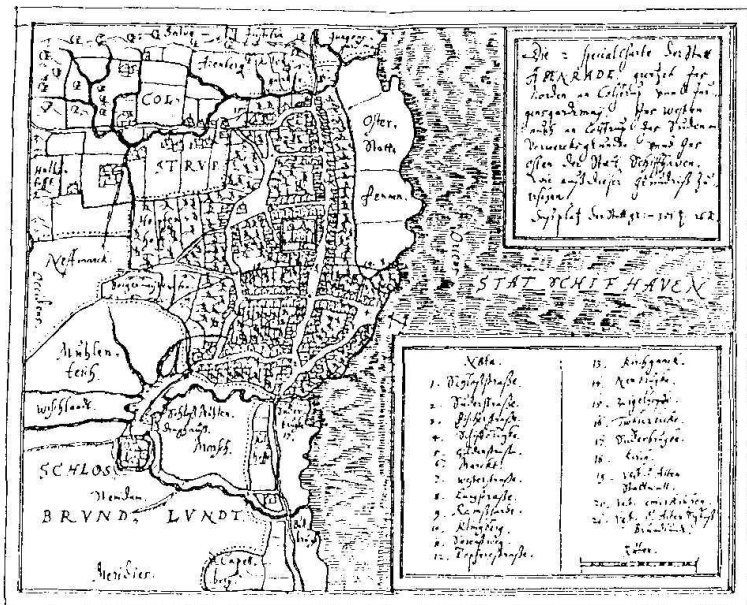
Strandkøbingen Aabenraa

Efter sejren over venderne (Arkonas erobring den 15. juni 1169) udvikledes handelslivet ud over Østersøen, og der opstod handelsbyer, købstæder, ved de danske kyster. En af disse såkaldte strandkøbinger var Aabenraa.

Ifølge gammel ret var stranden Kongens, og Kongen havde derfor ret til at opkræve told af handelen mod til gengæld at tage købstædernes indbyggere i sit værn. Aabenraa fik borgen Aabenraahus, der blev anlagt for enden af det nye næsten snorlige gadestrøg, der skabte forbindelsen til havnen. Midt på dette strøg blev Storetorv anlagt som det sted, hvor der kunne udveksles varer med folk fra oplandet, og gaderne til hver side fik navnet Vestergade og Østergade (nu Skibbrogade). Søndergade førte sydpå ud af byen.

Nord for Storetorv gennemskar en dyb Stadsgrav den sydligste del af Bybakken. Nyere udgravninger har vist, at den har været usædvanlig dyb. Den dag i dag markeres Stadsgravens plads af navneskiftet fra Storetorv til Storegade. Til de andre sider var engstrækningerne beskyttelse nok for Aabenraas indbyggere.

Som andre købstadborgere fik også aabenraaerne deres egen bylov-givning, den såkaldte "Skrå". Den kendes først fra 1335, men den har tydelige

Johs. Meiers kort (1641).

træk, der vidner om, at dens oprindelige affattelse skriver sig fra Valdemar Sejrs tid (1202-41). "Kong Valdemar" nævnes da også flere gange ved navn.

Da borgerne dengang almindeligvis drev landbrug ved siden af deres købstadserhverv, handel, håndværk, fiskeri, støttede Kongen dem ved at tildele dem græsningsrettigheder i syv omkringliggende landsbyers marker. Ligesom stranden var overdrevet nemlig også Kongens, og derfor kunne han tildele aabenraaerne disse rettigheder og stadfæste dem i deres bylovgivning. Nu vilde bønderne i Opnør og Kolstrup naturligvis blive de mest plagede af aabenraaernes kvæg, og Kongen betalte dem derfor med det såkaldte "Kongskøb", for at hans borgere i Aabenraa — som det hedder — "frit kunne have deres fægning (d.v.s. kreaturhold) i Østerskov". Til gengæld for den kongelige bevågenhed måtte borgerne så betale skat til Kongen.

Fiskeriets og søfartens betydning understreges af Skråens omtale af Skåne. Selv når borgerne var så langt af led, skulle al stævning foregå ved deres hjemlige byting, hedder det. Det er naturligvis middel-

alderens store sildefiskeri ved Skåne-kysten, som aabenraaerne har deltaget i.

Endelig er også omtalen af et Skt. Knuds gilde et vidnesbyrd om handelen betydning for byen. Skt. Knuds gilder fandtes omkring år 1200 i mange Østersø-byer, lige fra Visby på Gotland til Slesvig ved Slien, og de er antagelig opstået i forbindelse med det før-hanseatiske handelsliv, altså fra tiden, før Lübeck blev centrum for handelen ud over Østersøen. Et Skt. Knuds gilde i Aabenraa, ovenikøbet med en egen Skt. Knuds kirke, der lå ved hjørnet af Skibbrogade og Gildegade, vidner stærkt om Aabenraas betydning som søfartsby.

Ved Valdemar Sejrs død i 1241 var Kongens strandkøbing, købstaden Aabenraa, således i en så god trivsel, at byens borgere måtte kunne se en lys fremtid i møde.

Landsbyen Opnørs udslettelse

Men ak, det skulle snart gå helt anderledes. Skæbneåret i Aabenraas ældste historie er 1247. I sin "Danmarks Riges Krønike" fra år 1600 skriver Arild Huitfeldt, at Kolding, Haderslev, Aabenraa og "mange bondebyer" blev afbrændt under Erik Plovpenning's kamp mod Abel. Selv om kilden er af sen dato, synes den bekræftet af det nye kirkebyggeri, der satte ind i de nævnte byer omkring 1250.

I Aabenraa gik borgernes kirke på hjørnet af Skibbrogade og Gildegade til grunde, og det er rimeligvis gået lige sådan med de fleste af borgernes stråttækte træhuse, så efter brandkatastrofen måtte aabenraaerne i gang med at genrejse deres ødelagte by. Samtidig tør det antages, at Opnør, der i Skråen 1335 kaldes "Gammel Opner", har været en af de "bondebyer", som Huitfeldt nævner som nedbrændt. "Gammel" har nemlig her utvivlsomt betydningen den "tidligere", den "oprindelige" landsby.

Aabenraa genrejses

Aabenraaerne har efter katastrofen måttet tage stilling til, hvad der nu skulle ske. Resultatet af disse overvejelser blev, at landsbyen Opnør ikke blev genopført, idet de overlevende opnøringer enten var flyttet ind til Aabenraa eller ud til Kolstrup.

Der var heller ikke kræfter til at genopføre borgernes Skt. Knuds kirke. De valgte i stedet at nyopføre en teglstenskirke fælles for dem og sognet i øvrigt oppe på Bybakkens top, antagelig på den tidligere trækirkes tomt, og den blev indviet til de søfarendes helgen Skt. Nikolai. Fremover kunde borgerne i Aabenraa og bønderne i Kolstrup

gravlægge deres døde på det tidligere Opnør sogns gamle gravplads omkring denne kirke (nu: Kirkepladsen). Rigtigheden af denne opfattelse synes bekræftet af det faktum, at sognepræsteembedet ved Skt. Nikolai ejede den nedbrændte Skt. Knuds kirkes store jordarealer under betegnelsen "Præstens Humlegård". På en del af denne grund står det senere så herostratisk bekendte "Dibbernhaus".

Sammenlignet med alle andre middelalderbyer er det noget helt enestående, at aabenraernes sognekirke lå uden for det egentlige byområde, ca. hundrede meter nord for Stadsgraven. Det blev derfor nødvendigt at inddrage det kirkelige område omkring Skt. Nikolai under byens værn, og det skete ved, at der nord for kirken (langs med "Putgyde" og Store Pottergade) blev anlagt en vest-østgående vold og grav. Inden for dette område var der plads til præsteskabets huse, især til de syv "marianere", om hvem det hedder, at de havde deres egne huse. Umiddelbart nord for Stadsgraven lå Kalendehuset, en større bygning, der her som i flere andre byer efter reformationen blev gjort til Rådhus. "Marianerne" var et præsteskab, der i senmiddelalderen samlede sig om dyrkelsen af Jomfru Maria, og et Kalendehus var et forsamlingslokale for byens og omegnens præster. Deres fælles møder (med efterfølgende kalas) blev afholdt på månedens første dag (på latin: calendae), deraf navnet.

Efter katastrofen skulle aabenraerne imidlertid ikke nøjes med det kirkelige område nord for Stadsgraven og omkring Skt. Nikolai. I Skråen omtales nemlig, hvor langt "byfreden" gik, d.v.s. inden for hvilket område Aabenraas borgere havde højhedsretten. Afgrænsningen var — fra sydvest mod nord — Brundlund slot (Kongslund), nede for Bybakken ved Forstalle / Callesensgade (Gunnitved led), ved den brolagte vej ud mod Kolstrup ("Kolstrup stenbro", antagelig hvor Klinkbjerg er kommet ned af Bybakken) og til "Bækken norden by" (i den plattyske oversættelse: "northern dorppe", og det må være den nu i rør nedlagte bæk i nærheden af jernbaneterrænet). Der kan ikke være tvivl om, at det område, i hvilket aabenraerne havde deres "byfred", er den nedlagte landsby Opnørs tofter og hustomter. Da landsbyen ikke blev genopført, var dens jord Kongens, og han har derfor efter katastrofen kunnet overlade dette område til Aabenraas borgere. I forhold til byens oprindelige areal mellem Stadsgraven og fjord og å var det en meget betydelig udvidelse. Hele Bybakken tilhørte fra nu af aabenraerne.

Brundlund slot og kampen om Sønderjylland

Aabenraas udvikling i senmiddelalderen (ca. 1300 - ca. 1500) blev i høj grad præget af den samtidige politiske udvikling. Her skal kun nogle få hovedpunkter fremdrages.

Det var ved en overenskomst, undertegnet i Aabenraa i 1330, at Gerhardt III, grev Gerhardt, "den kullede greve" (der i 1325 havde kaldt sig "Danmarks Riges administrator") formelt overdrog hertug Valdemar regeringsmagten over den nordlige del af Sønderjylland. Efter attentatet i Randers i 1340 bevarede Gerts sønner herredømmet over Sydslesvig. Som nordligt værn anlagde de Niehuus, et navn, som mange vil have set på deres vej mod Flensborg. Vor nuværende landegrænse eksisterede således allerede i midten af 1300-årene! Der var allerede da et skel mellem Nordslesvig og Sydslesvig. I 1335 var det derfor den ovennævnte hertug Valdemar, der udstedte Aabenraa Bys Skrå — eller rettere: bekræftede og fornyede bestemmelserne i byens gamle stadsret fra Valdemar Sejrs tid. Hertug Valdemar og hans søn Henrik blev de sidste sønderjyske hertuger af Abels slægt, og efter sidstnævntes død i 1375, samme år, som kong Valdemar Atterdag døde, satte de holstenske grever sig i besiddelse og så af den nordlige del af Sønderjylland og dermed også af Aabenraa.

I 1386 godkendte dronning Margrethe dette, idet hun var optaget af at få de nordiske lande samlet (Kalmar-unionen 1396). Men da den regerende holstenergreve på den tid, Gerhard VI, i 1404 faldt i en kamp mod ditmarskerne, påtog dronning Margrethe sig godhedsfuldt(!) at være formynder for den afdødes børn, og snild som hun var, benyttede hun sig heraf til at besætte borgene i den nordlige del af Sønderjylland. Også Flensborg fik hun fodfæste i, og her nyopførte hun Duborg.

I Aabenraa fandt hun det gamle slot Aabenraahus for enden af Vestergade uegnet og nyopførte i 1411 Brundlund slot ude på en holm, kaldt "Kongslund" i engene sydvest for byen. Navnet "Brundlund" for Kongens lund tyder på, at holmen havde været en lund, hvis træer forud for byggeriet var blevet afbrændt.

En borg levede af høsten fra den tilhørende jord. Derfor var det vigtigt med en mølle, og Slotsmøllen kendes jo endnu af alle aabenraaere. Det jordtilliggende, der hørte til, først til Aabenraahus og senere til Brundlund, kaldtes med et gammelt dansk ord "Ornum" og er arealerne mellem den nuværende Forstalle og Hjelmalle. "Ornum" betyder "taget ud af" (endelsen -num er samme ord som det tyske "nehmen"), og ordet betegner derfor i middelalderen jord, der ikke hører til landsbyfællesskabets dyrkede jord. I det herværende tilfælde er der altså tale om ladegårdsjord til borgen, senere slottet.

Dronning Margrethes måde at håndtere sit formynderhverv på måtte naturligvis fremkalde modstand hos holstenerne og førte derfor til en henvendelse på tredivede år lang krig, fra 1409/10 til 1435/40. Efter Margrethes død i 1412 var det hendes efterfølger Erik af Pommern, der søgte at hævde den dansk-nordiske kongemagts herredømme over Sønderjylland, men på grund af sin handelspolitik (f.eks. Øresunds-tolden!) fik han også hanseaterne som fjender, og det blev farligt for ham.

I 1429 blev Aabenraa overrendt af en hanseatisk lejetrophær, der plyndrede byen for alt af værdi. Også omegnens beboere led overlast. Bønderfolk fra Løjt flygtede nordpå, og mod vest nedbrændte kirken i Ønlev (senere afløst af Hjordkær kirke), samt landsbyerne Årslev og Søst. Det lille bondesamfund Hessel i det nuværende Tøndervejskvarter forsvandt for stedse og mindes nutildags kun som gadenavn.

I 1431 faldt afgørelsen, da de danske tropper måtte rømme Flensborg. For Sydslesvig betød det, at denne landsdel, der havde været under tysk administration helt siden 1325, også fremover blev styret på tysk med et sprogskifte til følge.

Udsnit af matrikelskortet over Aabenraa.

1. Eksisterende matrikelskel, inden for hvilke stadsgraven må antages at have ligget. 2. To m-kurven. 3. Kirkejord, formentlig tilhørende Skt. Knud. 4. Matrikelskel mellem Vestergade og Slotsgade, tidligere amts- og kommuneskel. 5. Den formentlige beliggenhed af Aabenraarhus. 6. Mølleå udløb. Stiplet og delvis optrukket langs med matrikelskel i det tidligere åløb. 7. Resten af forsvundet vandløb, pibbel, omkring Aabenraarhus.

For Aabenraa og det øvrige Nordslesvig betød det, at den holstenske greve sammen med det slesvig-holstenske Ridderskab nu også havde magten her. Hele landet op til Kongeåen og Kolding fjord blev derfor styret på tysk (dengang plattysk). Det blev følgelig nødvendigt for Aabenraas vedkommende med en oversættelse til plattysk af byens nu hundrede år gamle Skrå fra 1335.

Resultatet af krigen var blevet en slesvig-holstensk territorialstat, en statsdannelse, der i 1460 også blev anerkendt af Danmarks Rigsråd, da den danske konge af oldenburgsk herkomst, Christian I, i Ribe blev valgt til "herre over landene Slesvig og Holsten". Ret beset var

Ribe-aftalen fra 1460 en grundlov for de to hertugdømmer helt frem til 1848.

Ramsherred og tidens flygtningeproblem

Den store krig havde skabt et flygtningeproblem, men lige så snart faren var drevet over, vendte de fleste tilbage til deres hjemlige strøg og genopbyggede deres ødelagte landsbyer. Men i løbet af senmiddelalderen var der opstået et flygtningeproblem af en langt alvorligere art, idet en klimaændring, der blev mærkbar fra ca. 1250/1300 til ca. 1450/1500, skabte sådanne vilkår for mange af den tids mennesker, at en tilbagevenden til deres oprindelige hjem var umulig.

I senmiddelalderen blev vort hjemlige vejrlig (her som overalt i Nord-europa) en smule køligere og mere blæsende og regnfuldt. Dette blev naturligvis endnu mere katastrofalt for beboerne i marginalegnene for menneskelig bebyggelse. Tænk på nordboygderne i Grønland, Islands opgivelse af selvstændigheden, Norges afhængighed af hanseatiske korntilførsler, senere samhørighed med Danmark.

Herhjemme gik det ud over den Jyske Halvø's sandede midterland. Lyngen bredte sig, hvor de magre jorder var blevet udvaskede af den megen nedbør. Beboerne måtte selvfølgelig — som vi kender det fra mange u-lande i dag - enten blive og dø af sult eller flygte til bedre egne. Alt dette betød, at østkystegnene fik en større befolkning og dermed også betydning end hidtil. "Det skæve Sønderjylland", som vi kender i vor tid (med hovedstaden for Sønderjyllands amt i østkystbyen Aabenraa!), opstod altså i løbet af senmiddelalderen.

En del af flygtningene søgte ind mod byerne, men her ønskede borgerne ikke at dele det daglige brød med dem. De måtte derfor bosætte sig uden for det af vold og grav afgrænsede byområde. Det gælder i Aabenraa som i de øvrige østkystbyer.

I Aabenraa opstod herved Ramsherred, dengang (som endelsen tyder på) et bykvarter, nu et gadenavn. På plattysk betyder ordet "ramsche" omtrent det samme, som vi i vor tid med et engelsk udtryk kalder "slum". Ramsherred var altså et slumkvarter, beliggende nord for Aabenraas vold og grav.

At borgerskabet så med alt andet end venlige øjne på de mange elendigt stillede mennesker, fremgår klart af Aabenraa Bykrønike. Ifølge denne var Ramsherred oprindeligt et sted, hvor "skarnsknægte og tyve opholdt sig og tilføjede de rejsende stor skade". Det vandløb, der i Skråen kaldes "Bækken nord for byen", fik nu navnet Tyvkærbæk.

I middelalderen var Kirken eneste instans, der tog sig af de socialt usselte stillede. I Haderslev og Flensborgs slumkvarter oprettedes Skt.

Gertruds stiftelser og gilder med tilhørende kirkerum. Skt. Gertrud var nemlig skytshelgeninde for "de elendige". Noget tilsvarende kendes ikke i Aabenraa, vel sagtens, fordi Ramsherred her lå så tæt ved byens Skt. Nikolaj kirke, at beboerne i Ramsherred nemt kunne søge til sognekirken, hvor marianer-præsteskabet har kunnet tage sig af dem. Den lille smøge mellem to af de nordligste ejendomme på Storigades vestside er den dag i dag et minde om Ramsherredfolkets adgang til Skt. Nikolaj kirke.

Middelalderens afslutning

For Aabenraas vedkommende blev afslutningen på middelalderen så voldsom, at den blev mindet i lang tid, og det hang sammen med Christian II's fordrivelse som konge i 1523.

Danmarks Rigsråd havde opfordret Kongens farbroder, Frederik I, til at blive ny konge, og han lod derfor sine tropper rykke nordpå ad Hærvejen. Undervejs slog de lejr ved Rise, og herfra måtte aabenraaerne finde sig i, at deres by blev plyndret for alt af værdi. Aabenraa var nemlig ved Sønderjyllands første deling i 1490 blevet tillagt Kongens andel af hertugdømmet. Aabenraaerne måtte følgelig undgælde for at være på den forkerte side i kampen mellem Christian II og Frederik I.

Med denne voldsomme begivenhed kan den herværende skildring af den såkaldt "mørke" middelalder passende afsluttes.

PS: Vil du læse mere om det ovenfor nævnte, kan der henvises til følgende: Aabenraa Bys Historie, I, s. 5 - 66, 241 - 245 (1961), En smuglerhistorie fra det gamle Aabenraa (Sønderjysk Månedsskrift 1953, s. 105- 107), Plattysk i Sønderjylland (1974, s. 393), Slesvig og Holsten indtil 1830 (1981, s. 487), Var Skt. Nikolaj i Aabenraa en tysk købmanskirke? (Sønderjysk Månedsskrift 1986, s. 112-119), Aabenraa Bykrønike 1620 med tilføjelser 1935-41 (1987, s. 5.88), Det skæve Sønderjylland (1990, s. 115), De gamle veje mellem Aabenraa og dets opland (Sønderjysk Månedsskrift 1987, s. 65 - 70).

H. V. Gregersen

Aabenraa Byhistorisk Forening